

Surun paikka: lapsensa menettäneiden vanhempien kokemuksia suremisesta

ULLA TUUNANEN & ANNA-KAISA KUUSISTO

Tampereen yliopisto

Tuunanen, Ulla & Kuusisto, Anna-Kaisa (2022) Surun paikka: lapsensa menettäneiden vanhempien kokemuksia suremisesta (Places of grief: Grief experiences of parents who have lost their child). *Terra* 134(3), 135–147. <https://doi.org/10.30677/terra.113034>

 In this article we study the process of grieving, places of grief, and their multiple meanings in parents' lives after the loss of a child. Based on interviews with nine parents, we analyse the socio-spatial dimensions and practices of bereavement. Grief, mourning, and remembering are experienced in physical places and in the body, as well as through socio-spatial dialogue. According to our interviews, bereavement of a child continues to be a recurring experience throughout daily life. Our main conclusion is that grief is only partly tied to particular physical places (*location*). Moreover, grief travels in time, and it is always related to other lived places experienced through the body of the parent. Our analysis illustrates how the body becomes a place of grief, and it highlights the role of everyday dialogue in maintaining parents' continuing bonds with their deceased child. The meaning of places changes with loss in parents' everyday life, and dialogue allows for maintaining a promise of care related to close relationships.

Key words: place, grief, body, dialogue, loss of a child

Ulla Tuunanen, Ympäristöpolitiikka ja aluetiede, Johtamisen ja talouden tiedekunta, Tampereen yliopisto, Kalevantie 4, 33014 Tampereen yliopisto. E-mail <ulla.tuunanen@tuni.fi>.

Anna-Kaisa Kuusisto, Ympäristöpolitiikka ja aluetiede, Johtamisen ja talouden tiedekunta, Tampereen yliopisto, Kalevantie 4, 33014 Tampereen yliopisto. E-mail <anna-kaisa.kuusisto@tuni.fi>.

Keskustelemme tässä artikkelissa paikkojen saamista merkityksistä silloin, kun vanhempi suree lapsensa kuolemaa. Hautausmaat, joita yleisesti pidetään muistelun paikkoina, ovat vain yhdenlaisia fyysisiä suremisen paikkoja, jotka eivät yksin ilmennä lapsensa menettäneiden vanhempien surun paikkojen moninaisuutta (ks. Kallio-Seppä ym. 2020; Faro 2014, 2020). Fyysisten paikkojen saamisen merkitysten lisäksi analysoimme suomalaisessa surututkimuksessa vähän huomiota saanutta surun kokemuksellisuutta kehollisuuden näkökulmasta sekä paikoissa ilmenevää suruun liittyvää

dialogia menetetyn läheisen kanssa. Suremisen paikkojen analyysillä pyrimme siihen, että surun kokonaisvaltaista vaikutusta ihmisen elettyyn arkeen ymmärrettäisiin entistä paremmin paikkojen kokemuksellisuuden kautta.

Suremisen paikan ei tarvitse olla yhteiskunnallisesti tunnustettu (kirkko tai muu uskonnollinen kokoontumispaikka, hautausmaa tai muu muistelupaikka) ollakseen kokijalleen merkittävä (esim. Maddrell 2016; Santino 2019). Muille näkymättömäksi jäävä suremisen paikka voikin olla surevalle vanhemmalle kaikista merkityksellisin. Näi-

tä paikkoja on tarkasteltu surututkimuksessa vain harvoin. Jokapäiväiseen elämään liittyvät paikat muuttuvat usein surun myötä, sillä menetyksen kokeneet vanhemmat tulkitsevat ja elävät näitä paikkoja nyt erilaisesta sosiaalisesta tilanteesta käsin (esim. Macdonald 2020). Surun paikaksi voi määrittää esimerkiksi oma keho, jolloin vanhempi itse muodostuu surun sijainniksi (*location*). Suru on kokemuksena kehollinen, jolloin keho on aina osallisena paikkojen elämisessä ja tulkitsemisessä (Gudmundsdottir 2009; Brinkman 2019). Kiinnittämme artikkelissa lisäksi huomiota siihen, miten sureva ylläpitää suhdetta menetettyyn läheiseen hänestä muistuttavissa paikoissa sisäisen dialogin myötä ja jatkaa näin tunnesidettä sosio-tilallisesti. (ks. Klass 1996; Jacobsson 2014).

Artikkelin teoreettinen viitekehys rakentuu kulttuurimaantieteen ymmärryksestä paikkojen kokemuksellisuudesta ja eksistentiaalisesta olemuksesta sekä surututkimuksesta, rajautuen lapsen kuoleman aiheuttaman suruun. Tunteiden ilmeneminen eri tilallisissa (*spatial*) yhteyksissä on monimutkainen ilmiö, sillä paikan merkitys syntyy ihmisen koetuissa elämäntilanteissa (Bondi ym. 2005). Tällöin paikkoihin liittyvät kokemusten kerrostumat tekevät paikoista elettyjä ja koettuja elämän kiinnekohtia (Karjalainen 2008: 16). Erityisesti paikan määrittelyssä on tärkeää huomioida suremisen kontekstisidonnaisuus, koska surun tunteet voivat sekä ilmetä että helpottaa joissain tietyissä paikoissa (Maddrell 2016: 169). Lapsen kuoleman tiedetään olevan yksi raskain asia, jonka vanhempi voi joutua elämässään kohtaamaan (mm. Laakso 2000; Shankar ym. 2017). Suru jää kuitenkin monissa tilanteissa yhteiskunnallisesti näkymättömäksi, koska muun muassa suomen kielessä ei ole määritelmää lapsensa menettäneelle vanhemmalle (Koskela 2009; Macdonald 2019). Suomalaisessa surututkimuksessa suremisen arkea ei myöskään ole usein tutkittu tilallisuuden ja kehollisuuden näkökulmia yhdistäen (esim. Gudmundsdottir 2009; Mitchell-Eaton 2019). Artikkelissamme kysymme, missä paikoissa lapsensa menettäneet vanhemmat surevat, miten vanhempien suru näyttäytyy kehollisena kokemuksena ja millaisia merkityksiä surun dialogisuus tuo paikkojen kokemuksellisuuteen?

Eletty ja koettu paikka

Maailmaa ymmärretään, tulkitaan ja eletään aina jostain paikasta käsin. Ymmärryksemme paikasta ja paikatunteesta on henkilökohtainen ja kokemuksiin perustuva (Meriläinen-Hyvärinen 2010: 64). Paikan eletyt merkitysrakenteet muodostuvat paikan eksistentiaalisen ulottuvuuden kautta ”elettyinä sijaintina”. Inhimillinen merkityksenanto siis muo-

dstaa paikan eletyn sijainnin (Karjalainen 1987: 17–21). Tämä tarkoittaa sitä, että emme vain elä jossain paikassa, vaan elämme jotakin paikkaa ja paikkaan liittyvät muutokset tapahtuvat meidän ajatuksissamme, kokemuksissamme ja toiminnoissamme (Uimonen 2020: 21). Paikan ajatellaan muuttavan muotoaan jatkuvasti ja muutokseen vaikuttavat yksilön paikalle antamat subjektiiviset merkitykset (Kuusisto-Arponen 2010: 79). Tällaiset koetut paikat ovat elämän tapahtumapaikkoja (Vilkkö 1998: 27). Elämän tapahtumapaikkoja voidaan määritellä myös topobiografian käsitteen avulla (ks. esim. Karjalainen 2006). Topobiografialla tarkoitetaan paikkojen elämänkerrallisia merkityksiä. Topobiografia merkitsee, että ihmisten identiteetti rakentuu ja muovautuu ajan ja paikan muistoina esiintyvissä sidoksissa. Elämänkerralliset paikat ovat muistojen ylläpitämiä ja siksi jokaisella yksilöllä onkin omat elämänkerralliset paikkansa (Karjalainen 2006: 83–84).

Elämänkerrallisia paikkoja voidaan ajatella kerroksellisina niin, että ihmisen elämänhistoriassa sijaitsevien paikkojen muistot läpäisevät nykyhetkessä sijaitsevia paikkoja eri tavoin (Karjalainen 2008: 17). Eletty elämä ja menneisyys ylläpitävät ihmisen sidoksisuutta tiettyihin paikkoihin. Useimmille ihmisille yksi merkityksellisin paikka on oma koti vahvan tunnesiteen ja henkilökohtaisuuden vuoksi. Koti on paikka, jonka usein tunnemme omaksemme ja kotiin liitetään myös ihanne harmoniasta (Meriläinen-Hyvärinen 2010: 65). Harmonian ihannetta ylläpitävät kotiin liittyvät henkilökohtaiset ja sosiaaliset merkitykset. Tunteet ovat yksi kodin henkilökohtaisuuden ulottuvuus. Kotona on mahdollisuus itseilmaisuun ja kotiin liittyä lisäksi tunne kuulumisesta sekä onnellisuudesta. Kodin sosiaalinen merkitys liittyy sukulaisten ja ystävien kanssa jaettuun suhteisiin, jotka omalta osaltaan ylläpitävät ihmissuhteisiin liittyvää hoivaa (Vanzella-Yang 2019: 239). Kodista voi kuitenkin tulla surun myötä vaikeiden tunteiden kiinnekohta. Tällöin toiset surevat joutuvat olemaan poissa kotoa tai jopa muuttamaan, jotta kotiin liittyvä surun ja tuskan kierre katkeaisi. Tilannetta kuvaa käsite maantieteellinen parannuskeino (*geographical cure*), jolloin sureva liikkuu paikasta toiseen yrittäen löytää paikan, jossa menetyksen aiheuttama tuska hellittäisi (Worden 2009: 45)

Elämäkerrallisten paikkojen lisäksi paikkatunne luo paikan inhimillisiä merkitysrakenteita. Paikkatunteeseen voi liittyä pysyvyyden tarve eli kokemus paikasta, jossa aika näyttää pysähtyvän tai johon ihminen voi palata aina uudestaan. Tällaisessa tilanteessa paikan muuttuminen voi aiheuttaa jopa tunteiden, kuin osa omaa itseä pyyhkäistäisiin pois (Meriläinen-Hyvärinen 2010: 65). Paikkaa voidaan ajatella dynaamisena ja alati muuttavana,

jolloin muutokseen vaikuttavat yksilön paikalle antamat subjektiiviset merkitykset (Kuusisto-Arponen 2010: 79). Paikkoihin liittyvä dynaamisuus ja liike ei välttämättä ole kokijan liikkumista paikasta toiseen vaan kyse voi olla paikkaan liittyvien merkitysten muutoksesta (Kuusisto-Arponen 2009: 549). Paikkatunnetta määrittelevät useat merkitykset, jotka ihmisen elämässä liittyvät erilaisiin elettyihin paikkoihin. Siihen, millaiseksi tiettyyn paikkaan liittyvä tunne muodostuu, vaikuttaa muun muassa yhteys toisiin ihmisiin, ystäviin, sukuun perheeseen ja paikalliseen yhteisöön. Yhdessä koetut vuorovaikutussuhteet tekevät paikasta elävän kokonaisuuden ja ovat siksi kiinteä osa paikkaa. Muuttuvat sosiaaliset suhteet ja paikkoihin liittyvät yllättävätkin kohtaamiset ovat osa paikan kokemuksellisuuden rakentumista (Kuusisto-Arponen 2010: 80). Tämä tarkoittaa sitä, että paikat voivat tulla ”näkyväksi” vasta silloin, kun arjessa tapahtuu jotain ennakoimatonta (Kuusisto-Arponen 2009: 549). Tällaisissa yllättävissä tilanteissa, jossa paikkaan kiinnitetään huomioita uudesta näkökulmasta, voidaan puhua piiloutuvasta paikasta (Karjalainen 2006: 84).

Paikkatunteen lisäksi yksi tärkeä paikan kokemuksellisuuteen liittyvä ulottuvuus on keho. Voidaan ajatella, että keho on itsessään paikka ja samalla se kokee paikkoja. Ihminen siis tekee ja toistaa kehonsa välityksellä paikkoja ja tämän vuoksi paikka on samanaikaisesti ihmisen mielessä, tavoissa ja kehon käytännöissä (Sen & Silverman 2014: 9). Kehoa voidaan ajatella kokemusten kautta niin, että keho on perusta sille, miten koemme merkityksellisen maailman. Keho on lisäksi sosiaalisen maailman elementti. Keho muotoutuu sosiaalisessa kanssakäymisessä koko elämämme ajan (Brinkman 2019: 298). Sosiaaliset ja keholliset käytännöt tarjoavat siis yhden näkökulman paikan kokemukselliseen muodostumiseen (Page 2020: 103–106).

Keho ei ole ainoastaan passiivinen havainnoitsija, vaan keho taltioi aistien ja tunteiden välittämiä toimintatapoja. Keho kantaa tietoa menneisyyden paikasta myös nykyhetkessä. Tämä tarkoittaa sitä, että keho tuo menneisyydessä koetut paikat nykyhetken sijainteihin. Toisin sanoen menneisyydestä tulee osa nykyhetkeä kehollisten kokemusten kautta (Page 2020: 108–110). Siksi paikkojen elämäkerrallista ulottuvuutta voidaan tulkita kehon näkökulmasta, sillä keho toimii tiedon lisäksi myös muistojen taltioijana. Kehoon tallentuneiden kokemusten tarkastelu eli kehollinen muisti on yksi sosio-tilallinen tietämisen tapa (Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2017: 1–6; Page 2020: 103–106). Jotta surevan ihmisen arkea olisi mahdollista ymmärtää kokonaisvaltaisemmin, onkin tärkeää kiinnittää huomiota surun paikkojen moninaisuuteen sekä paikkojen keholliseen kokemukseen.

Kolme analyyttistä näkökulmaa surun paikkoihin

Lapsikuolemat ovat Suomessa erittäin harvinaisia. Kuitenkin noin 200 perhettä koskettaa alle 20-vuotiaan lapsen tai nuoren aikuisen kuolema vuosittain (Pajunen 2022). Lisäksi Suomessa syntyy vuosittain noin 150 lasta kuolleena (Tiitinen 2022). Vanhemmille lapsen kuoleman aiheuttama suru on kokonaisvaltainen kokemus, sillä vanhemmuus ja vanhemman rakkaus lasta kohtaan säilyy, vaikka lapsi kuolee (Laakso 2000: 15). Surun tehtävänä ei olekaan katkaista kiintymyssuhteita ja tunnesiteitä, vaan jatkaa niitä uusin tavoin (Klass ym. 1996; Itkonen 2018: 44–45). Surua on kuvailtu usein aaltoilevaksi kokemukseksi, jolloin suru on välillä voimallisemmin läsnä arjessa. Tällöin sureva kietoutuu surunsa syövereihin tiiviisti. Välillä suru taas hellittää otetaan (Pulkkinen 2017: 52). Lapsen kuolemassa erityisen vaikeaa on, kun hoiavaajalta puuttuu hoivattava ja tällöin arkeen jäävä ”tyhjiö” korostaa ikävää entisestään. Jaettua elämää olisi voinut olla edessä vielä pitkään, mutta käykin niin, että mennyttä muisteltavaa on vähän ja tulevaa, ikävän täyttämää, elämää on edessä paljon (Pulkkinen 2017: 222).

Ensimmäinen analyttinen näkökulma artikkelissamme tarkastelee suremisen fyysisiä paikkoja. Yleisin suremisen ja muistelun paikka on hautausmaa. Hautausmaat ovat sekä yksityisiä että julkisia muistelun paikkoja ja hautausmaalla läheisen hauta on hautausmaan henkilökohtaisin paikka (Wojtkowiak & Venbrux 2010: 210–214). Kynttilöiden sytyttäminen tai muistopaikkoihin kukkien vieminen auttaa osaa surevista kohtaamaan surun tunteita ja lisäksi se tekee surun näkyväksi myös muille (Petersson 2010: 150–151). Toinen merkittävä fyysinen suremisen paikka on koti. Kotona sureminen on luonteeltaan enemmän dynaamista. Rituaalit rakentavat muistelua kotona. Näiden rituaalien pyrkimyksenä on tunnesiteen ylläpito kuolleeseen. Kotona surraan enemmän arkeen liittyvien käytäntöjen yhteydessä (Wojtkowiak & Venbrux 2010: 210–214) ja tämän vuoksi kotona olevat jokapäiväiseen elämään liittyvät paikat saavat surun myötä uusia piirteitä. Esimerkiksi ennen tavanomaisen tuolin voi tulla nimetyksi menehtyneen lapsen tuoliksi, koska siinä hän vietti paljon aikaa vielä eläessään (Maddrell 2016: 180). Kotona on usein myös erillisiä muistopaikkoja, joissa on valokuvia, kuolleen henkilökohtaisia tavaroita tai varta vasten koottu muistopöytä tai -laatikko (Petersson 2010: 150–151). Usein nämä kotiin muodostetut muistopaikat ovat siinä osassa kotia, jossa vietetään aikaa paljon, kuten olohuoneessa, jolloin muistoesineet ovat kiinteä osa arkea ja helposti nähtävillä (Wojtkowiak & Venbrux 2010: 209).

Toinen artikkelimme analyttinen näkökulma suremisen paikkoihin liittyy kehoon ja kehollisuuteen. Suremista on aiemmissa surututkimuksissa tarkasteltu muun muassa fyysisten oireiden näkökulmasta. Fyysiset oireet voivat olla esimerkiksi erilaisia kipuja, hengenahdistusta ja fyysistä väsymystä (Kohner & Henley 2001: 62; Aho 2010: 16). Sureva keho on kuitenkin monimuotoisempi kokonaisuus kuin vain erilaisten tunteiden ilmentäjä. Tässä artikkelissa esitämme, että keho on itsessään paikka ja osallistuu näin aina muiden elettyjen paikkojen ymmärtämiseen ja kokemiseen. Sureva voi siis muuttua kehonsa kautta surun paikaksi (Maddrell 2016: 177–178). Keho liikuttaa surevaa paikasta toiseen tehden surusta luonteeltaan liikkuvan ja määritellen menetykselle sekä surun kokeemiselle uusia ympäristöjä. Liikkuvuutensa vuoksi suru liittyy yhteen näennäisesti toisistaan erillään olevat paikat, sillä sureva suree kaikissa paikoissa, liikkuessaan paikasta toiseen ja paikkojen välillä (Mitchell-Eaton 2019: 1440–1446). Surun tunteet juurtuvat kehoon eletyissä kokemuksissa ja ihmisuhteissa. Sureva keho kokee yhteyden katkeamisen merkitykselliseen sosiaaliseen siteeseen ja tämän vuoksi surevan täytyy opetella uusia kehollisia tapoja katkenneen siteen rinnalle (Brinkman 2019: 300–301).

Lapsen menetys vaikuttaa vanhemman eletyn arjen kehollisiin käytäntöihin. Lapsen hoivaamisen myötä vanhemmat ovat oppineet erilaisia taitoja, tottuneet tekemään tiettyjä asioita ja vastaamaan tilanteisiin tietyin tavoin. Kun lapsi kuolee, vanhemman kehollinen tapa olla maailmassa muuttuu ja arjen tilanteissa vaaditaan uudenlaisia toimintatapoja. Esimerkiksi jos vanhempi on menettänyt vauvaikäisen lapsen, on vanhemman ja lapsen yhdessä elettyyn aikaan liittynyt hoivan myötä paljon kehollista läheisyyttä. Erityisesti raskaus ja synnytys ovat voineet tuntua äideistä siltä, että lapsi on ollut kiinteä osa hänen kehoaan. Tällaisen jokapäiväisen kosketuksen loppuminen tuntuu osasta vanhemmista siltä, kuin hän menettäisi osan omasta kehostaan. Tästä huolimatta vanhemman keho voi käyttäytyä, kuin lapsen hoivaaminen olisi edelleen mahdollista (Gudmundsdottir 2009: 253–269). Osa vanhemmista kokee esimerkiksi käsivarsilla tuntuvaa kipua, jota kutsutaan tyhjän sylin syndroomaksi (Väisänen 1999: 45). Varsinkin akuutissa surussa vanhemmat jatkavat usein vanhemmuuden identiteettiä ja tällöin keho surun paikkana pyrkii luomaan yhteyttä esimerkiksi hoivaten, lohduttan ja kuolleelle lapselle jutellen (Gudmundsdottir 2009: 256–265).

Artikkelimme kolmas analyttinen näkökulma suremisen paikkoihin on dialogi menetetyt läheisen kanssa. Dialogi syntyy paikasta riippumatta,

vaikka toiset paikat avaavat dialogin herkemmin. Sureva voi esimerkiksi käydä omassa mielessään sisäistä dialogia kuolleen kanssa, kuten: ”Tällä olimme viimeisen kerran yhdessä” (Maddrell 2016: 180). Tarkastelemme tässä yhteydessä dialogia ihmissuhteisiin liittyvien lupausten ja lupauksen rikkoutumisen näkökulmasta (Jacobson 2013). Läheisen kuolemaan liittyy aina ajatus yhteisen eletyn elämän mahdollisuuden menettämisestä, mutta samalla menetetään myös ihmisuhteeseen liittyvä lupaus. Yleisesti läheisiin ihmissuhteisiin liittyy ajatus jonkinlaisesta lupauksesta suhteessa toiseen ihmiseen, esimerkiksi vanhemman ja lapsen välillä tämä liittyy lupaukseen huolenpidosta ja hoivasta. Tällaiset ihmissuhteisiin liittyvät lupaukset tehdään aina tulevaisuutta varten ja ihmiset määrittelevät omaa tulevaisuuttaan tähän lupaukseen liittyen. He arvioivat lupauksen toteutumista sekä menneisyydessä että tulevaisuudessa. Lupaus sitoo merkityksemme kyseiseen ihmisuhteeseen ja sen tulevaisuuteen sekä pohdimme, kuinka voimme täyttää tämän lupauksen (Jacobson 2013: 104). Läheisen menetykseen liittyy uhka yhteyden katkeamisesta itsen ja läheisen välillä. Kun lapsi kuolee, yhteyden katkeaminen liittyy ajatukseen mahdollisuuksien menettämisestä. Lisäksi menetetään lupaus yhteisestä tulevaisuudesta. Teoria jatkuvista tunnesiteistä (*continuing bonds*) tukee ajatusta dialogista ja suhteen ylläpidosta menetettyyn ihmiseen (Jacoby & Anderau 2019: 65).

Teoria jatkuvien tunnesiteiden ylläpitämisestä sisältää neljä tapaa ylläpitää suhdetta kuolleeseen: kuolleen läsnäolon aistiminen, kuolleelle puhuminen, kuolleelta moraalisten ohjeiden vastaanottaminen ja kuolleesta puhuminen (Klass ym. 1996). Kun vanhempi menettää lapsen, lapsesta tulee osa vanhemman elämää ja sosiaalisia suhteita eri tavoin kuin lapsen vielä eläessä. Lapsella on usein merkittävä rooli myös perheessä hänen kuolemansa jälkeen. Kuoleman jälkeen lapsesta tulee osa vanhemman elettyä sisäistä maailmaa. Lapsen äänen voi kuulla tietyissä paikoissa antamassa ohjeen vanhemmalle ja vanhempi saattaa puhua lapselle ääneen tai hiljaa mielessään aiemmin yhteisesti jaetuissa paikoissa (Klass ym. 1996: 199–204). Puheen lisäksi dialogi ilmenee muiden dialogisten käytäntöjen myötä. Surevalle vanhemmalle jää jäljelle lapsen läsnäolon poissaolo ja tämän vuoksi surevan on tarpeellista uskoa yhteyden ylläpitoon. Tällöin esimerkiksi tietty luonnon ilmiö, kuten paikalle tullut orava voi tuntua vanhemmasta siltä, että hänen kuollut lapsensa tuli katsomaan häntä. Kun suru ymmärretään kuolleen ja läheisen väliseksi dialogiksi, vanhemmat voivat surussaan kokea pystyvänsä viettämään aikaa kuolleen lapsensa kanssa, milloin vain he haluavat (Macdonald 2019: 94–96).

Aineistona lapsensa menettäneiden vanhempien haastattelut

Tämän artikkelin aineisto kerättiin haastattelemalla lapsensa menettäneitä vanhempia. Haastattelut on toteuttanut Ulla Tuunanen pro gradu -tutkielmaansa varten. Haastatteluaineisto on Tuunanen hallussa ja hän on itsenäisesti suorittanut aineiston analyysin tätä artikkelia varten tutkimuseettisistä syistä. Tutkielman ohjaajana toimi Anna-Kaisa Kuusisto. Haastattelupyynnöksi julkaistiin Käpy- Lapsikuolema-perheet ry:n suljetussa Facebook-ryhmässä, verkkosivuilla sekä yhdistyksen jäsenkirjeessä. Aineistona on yhdeksän vanhemman haastattelut, jotka toteutettiin kesän ja syksyn 2020 aikana. Haastattelut toteutettiin pääosin etäyhteydellä tuolloin vallinneen koronavirusilanteen vuoksi. Kaksi haastattelusta saatiin toteutettua kasvokkaisena tapaamisena, joista toinen toteutui haastateltavan tärkeimmässä suremisen paikassa. Kaksi etäyhteydellä haastateltua vanhempaa oli haastattelun hetkellä tärkeimmässä suremisen paikassaan. Jokainen haastattelu kesti noin kaksi tuntia. Lapsen kuolemasta kulunut aika vaihteli olleen pisimmillään yli kaksikymmentä vuotta, mutta suurin osa menetyksistä oli tapahtunut haastatteluajankohdasta noin kaksi vuotta aiemmin. Osa lapsista oli kuollut kohtuun ennen syntymäänsä, osa vastasyntyneinä, osa koululaisina ja osa lapsista oli kuollut nuorina aikuisina. Tämän vuoksi lapsen ja vanhemman yhdessä eletty aika ja jaetut paikat vaihtelivat. Kaikkien haastateltujen lapsen menetykset olivat tapahtuneet joko sairaalassa tai kotioiloissa, joten yhdelläkään vanhemmalla ei ollut suremisen paikana spontaanisti muodostunutta muistopaikkaa, jotka ovat tyyppillisiä onnettomuudessa kuolleiden tai väkivallan uhriksi joutuneiden kuolinpaikkoihin syntyviä suremisen paikkoja (esim. Pettersson 2010; Santino 2019).

Haastateltavat kertoivat avoimesti menetykskokemuksistaan ja heille tärkeistä eletyn arjen paikoista. Aiheena lapsen kuolema on sensitiivinen ja tiesimme, että jotkin lapsen kuolemaan liittyvät teemat voivat olla haastateltaville vaikeita. Haastattelupyynnössä tuotiin ilmi mahdollisuus keskeyttää haastattelu milloin tahansa. Samoin haastattelun edetessä pidettiin taukoja tarpeen mukaan, jos hankalia tunteita ilmeni. Haastatteluosuuden jälkeen jokaisen haastateltavan kanssa keskusteltiin siitä, millainen kokemus haastattelu oli sekä haastattelun esiin tuomista tunteista ja ajatuksista. Tämän lisäksi haastateltavilla oli mahdollisuus palata haastattelun teemoihin sähköpostilla jälkikäteen. Yleinen arviomme aineistokokonaisuuden kannalta oli, että suremisen paikkoihin liittyvät teemat antoivat mahdollisuuden vanhemmalle kertoa lapsesta ja merkittävistä paikoista. Näin ollen haastattelut tuki-

vat vanhempia oman menetyksensä jäsentämisessä. Tutkimuksen raportoinnissa on erityisesti huomioitu haastateltavien anonymiteetti tunnistettavuuteen liittyvät tekijät häivyttäen. Viittaamme haastateltavaan vain numerokoodilla.

Haastattelut analysoitiin aineistolähtöisellä sisälönanalyyysillä (Sarajärvi & Tuomi 2018: 89–90). Haastattelut luettiin läpi samalla alleviivauksia ja alustavia muistiinpanoja tehden. Haastatteluista löydetty teemat muunnettiin pelkistetyiksi ilmauksiksi ja tämän jälkeen ilmaukset luokiteltiin ala- ja pääluokkiin. Analyysimme ydin rakentui suremisen paikkojen erilaisten kokemuksellisten näkökulmien ja surun dialogisuuden tarkastelusta.

Suru paikoissa, kehossa ja dialogina

Tarkastelemme seuraavaksi empiirisen aineiston pohjalta suremista fyysisissä paikoissa, surua kehollisena kokemuksena ja surun dialogisuutta sosiotaalillisena ilmiönä. Tutkimukseen osallistuneiden lapsensa menettäneiden vanhempien merkitykselliset surun paikat ilmentävät monenlaista kerroksellisuutta elämän jatkuessa ilman lasta. Ensiksi, fyysisiin paikkoihin liittyy usein muistelun mahdollistavia monumentteja ja rituaaleja. Toiseksi tarkastelemme, kuinka suru ilmenee kehossa ja näin ollen kehosta tulee paikka ja muistojen taltioija. Kolmanneksi analysoimme, kuinka suremiseen liittyvä dialogi osoittaa surun eksistentiaalista luonnetta erityisesti lähellä pidon ajatuksen kautta, jolloin vanhemmilla on mahdollisuus jatkaa tunnesidettä lapseen ja kokea tunne lapsen läsnäolosta surussaan.

Fyysiset suremisen paikat

Karjalaisen (2008: 16) mukaan paikan merkitys syntyy koettujen elämäntilanteiden myötä ja tällöin kokemusten kerrostumat tekevät paikoista tärkeitä. Kokemukset voivat olla myös surullisia, jolloin esimerkiksi lapsen menetyks muodostaa paikan merkityksen. Surun fyysisiä paikkoja ovat rakennusten ja kuolinpaikkojen lisäksi hautausmaat ja erilaiset muistoesineet (Maddrell 2016: 174). Lapsen kuolinpaikkaan liittyvät useimmin suremisen tuskaisimmat hetket. Tällöin osalle vanhemmista lapsen kuolinpaikasta muodostui paikka, jonne palaamista he alkoivat vältellä. Toisaalta osalle vanhemmista lapsen kuolemasta ensi kertaa kuuleminen muutti heidän kokemustaan tietyistä arjen paikoista. Seuraavassa aineistositaatissa vanhempi kertoo paikan kokemiseen liittyvää muutosta lapsen kuolinviestin saamisen jälkeen.

Siinä tuli poliisit vastaan kertomaan tämän. Kyllähän se oli pitkään sellanen, että kyllä meni aika pit-

kään, että siitä pääsi ohi, ettei se olisi tullut mieleen. Siitä on tullut nykyisin sillä tavalla neutraali paikka, että sitä vartenhan ne portaat on, että ihmiset menee kotiinsa, eikä siksi, että poliisit kertoo suruuttisen (H7).

Kaikki haastatellut vanhemmat kertoivat hautausmaan ja haudalla käymisen olevan yksi keskeinen surun paikka heidän elämässään (ks. Madrell 2016). Hautausmaahan paikkana liittyi vanhemmilla risti-riittäisiä tunteita. Jokainen haastateltu vanhempi oli ollut mukana lapsen hautajaisissa ja jokaisella hautausmaahan liittyi jonkinlaisia rituaaleja. Vanhempien kokemukset hautausmaasta kuitenkin vaihtelivat. Useamman vanhemman mukaan hauta oli surun alussa toistuva, päivittäinenkin, käyntikohde. Erityisesti surun alkuvuosina vanhempien kokemuksissa haudalla käyntiin liittyi vaikeita tunteita, joskus jopa syyllisyyttä. Useimmiten vanhemmat kertoivat kuitenkin käyvänsä lapsen luona hautausmaalla, koska siellä läheisyys ja yhteys lapseen oli mahdollista tuntea muita paikkoja helpommin. Jos lapsi oli kuollut pienenä vauvana, olivat muistot lapsen elämän ajalta vähäisiä, eikä lapsen kanssa yhteisesti jaettu arjen paikkoja ollut muodostunut. Hauta oli konkreettinen osoitus menetyksestä ja paikkana se vei toiset vanhemmat lähemmäs lapsen kuolemaan liittyviä tunteita. Pulkkinen (2017: 222) toteaa lapsen kuoleman olevan erityisen vaikeaa, kun hoivaajalta puuttuu hoivattava. Usealla vanhemmalla tämä hoivaamisen tarve siirtyi haudan hoivaamiseen. Toisaalta haudalla käyminen helpotti lapsen kuoleman hyväksymistä (Pettersson 2010: 150–151). Seuraavassa aineistositaatissa vanhempi kertoo haudalla käyntiin liittyvistä tunteistaan, hoivasta ja menetyksen hyväksymisestä.

Mut ehkä se oli aluksi yllättävä, että sen lapsen kuolema, että mä en ollut lähellä sitä lasta vaan lähellä sen lapsen kuolemaa. Oli vähän vieraskin olo siellä (haudalla), et en oikein saanut tehtyä sitä surutyötä, mutta ehkä se jollain tavalla tuki sitä lapsen kuoleman hyväksymistä. Mut myöhemmin siitä on tullut sellanen, et kun siellä on se hautakivi ja se näkyy maailmalle, tätä oon kuullu monen muunkin lapsensa menettäneen sanovan, että kun ei oo sitä lasta mitä hoivata, niin hoivataan sitä hautaa (H4).

Osalle vanhemmista haudasta muodostui paikka, josta tuli surun myötä uusi tiiviisti arkeen kuuluva rutiini ja haudalla käynti auttoi surevaa ylläpitämään tunnesidettä kuolleeseen (Wojtkowiak & Venbrux 2010, 210–214). Haudalla käyminen ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, etteikö surua olisi koettu myös muualla, vaan haudasta ja hautausmaasta tuli yksi tärkeä surun ilmaisemisen paikka muiden paikkojen rinnalla. Nämä moninaiset suremisen paikat ilmentävät oivallisesti ajatusta

topobiografian käsitteestä, jonka mukaan ihmisen identiteetti rakentuu ja muokkaantuu ajan ja paikan muistoina esiintyvien sidosten myötä (Karjalainen 2006: 83–84). Erään vanhemman mukaan hautausmaasta tuli hänelle uusi paikka oman identiteetin rakentumisen kannalta:

Että se ei ole sillä lailla erillistä toimintaa, että nyt maailma seis, mä lähen hautausmaakävelyille. Vaan se on nivoutunut siihen. Sit mä voimaannun täältä, mä pääsen kotiin ja jatkan siitä, mihin mä oon jäänyt. Se suru kulkee mukana, se ei jää tohon hautaholviin (H8).

Paikan kokemuksellisuutta voidaan tarkastella sosiaalisen ulottuvuuden näkökulmasta (Meriläinen-Hyvärinen 2010: 44–46). Lähes kaikki haastatellut vanhemmat kertoivat kodin olleen merkittävä suremisen paikka ja lapsen poissaolo sieltä toi esille merkittävän sosiaalisen suhteen puuttumisen. Koti koetaan paikaksi, johon liittyy tunne harmoniasta ja lisäksi kotona on mahdollisuus ilmaista itseään vapaasti (Vanzella-Yang 2019: 239). Haastatteluisammalle ilmeni, että kodissa vanhempi sai olla surun kanssa rauhassa erityisesti siksi, ettei kotona kukaan ulkopuolinen arvioinut tai määritellyt surevaa (ks. Wojtkowiak & Venbrux 2010: 210–214). Koti tuntui turvapaikalta, mutta sen merkitykset olivat joskus myös kielteisiä. Kotona oli edelleen lapsen tavaroita, ja sen vuoksi siellä oleminen tuntui ajoittain vaikealta. Vanhemmilla oli hyvin erilaisia suhtautumistapoja kuolleen lapsen tavaroihin: toiset vaalivat ja hypistelivät lapsen tavaroita ja jättivät kaiken ennalleen vuosiksi, toiset halusivat lapsen tavaroista heti eroon. Jotkut kodin esineet muuttivat merkitystään alkaen tarkoittaa lapsen kuolemasta muistuttavaa asiaa (Maddrell 2016: 180).

Kodin sisälle muodostui tiettyjä yksittäisiä suremisen paikkoja, kuten lapsen huone tai sohva, jossa lasta hoidettiin. Maddrell (2016: 180) on todennut, että surun myötä kotona olevan arkiset esineet saavat usein uusia merkityksiä. Myös lapsensa menettäneiden vanhempien paikkatunne väistämättä muuttui uuden tilanteen myötä, sillä kodin sosiaalinen merkitys muodostuu osaltaan ihmissuhteisiin liittyvästä hoivan tunteesta (Meriläinen-Hyvärinen 2010; Vanzella-Yang 2019: 239). Lapsen kuoleman jälkeen yksi merkittävä ihmissuhde puuttui kodista. Tämä muutti myös ihmissuhteeseen liittyvien arjen esineiden merkityksiä, sillä kotona sureminen liittyy nimenomaan arkisiin käytäntöihin (Wojtkowiak & Venbrux 2010: 210–214). Seuraava aineistositaatti ilmentää, kuinka arki ja suru kietoutuivat tiiviisti yhteen kotona:

Tää on muuttunut jollakin tavalla ihan hassuksi, että tämä musta tuntuu vaikeelta pistää vaikka jotain ham-

mastahnatuubia tai voidetuubia tai astianpesuainepulloa pois, koska se on lapsen sinne hankkima. Ja toisaalta järki sanoo, että kaikkea ei voi säilyttää ja elämän pitää mennä eteenpäin (H5).

Lähes jokaisella vanhemmalla oli kotona lapseen liittyville tavaroille ja valokuville varta vasten tehty paikka, esimerkiksi hylly, pöytä tai laatikko, joka oli näkyvillä päivittäin perheen arjessa. Muistopöytä nähtiin päivittäin ja lapsi pidettiin näin osana arkea esillä olevien esineiden myötä. Nämä esineet auttoivat tarjoamaan tarkastelupinnan vanhemman kokemaan suruun sekä lapsen muisteluun (Wojtkowiak & Venbrux 2010: 209). Osa vanhemmista kertoi viivähtävänsä lapsen kuvan tai muistopöydän äärellä säännöllisesti sen ohi kulkiessaan: ”Tossa hyllyllä on meillä lapsen kuva ja jalanjäljet. Lapsi on täällä meillä mukana koko ajan” (H1).

Vanhemmat kertoivat, kuinka heidän täytyi opetella elämään elämäänsä surevina vanhempina ja käydä monissa arjen paikoissa surun ollessa jatkuvana seuralaisena. Tuoreen surun elämäntilanteeseen liittyi oleellisesti lapsen elämän läpikäyminen vaihe vaiheelta sekä lapsen kanssa yhdessä jaettujen paikkojen muistelu. Surevat vanhemmat kulkivat Maddrellin (2016: 174–177) ajatusten mukaisesti lapsen jalanjäljissä ja tutuissa maiseissa, jotka muistuttivat kuolleen lapsen kanssa yhdessä jaetuista hetkistä. Paikkojen merkitys muuttui menetyksen jälkeen, jolloin erityisesti lapsen kuoleman läheisyyteen ajoittuvat paikat jäivät leimallisesti tarkoittamaan surua. Surun myöhemmissäkin kokemuksissa nämä paikat pysyivät kodin ulkopuolisina surun paikkoina, ilmentäen vanhemmalle lapsen kuoleman läheisyyteen ajoittuvia merkityksellisiä paikkoja. Meriläinen-Hyvärinen (2010: 65) toteaa, että paikatunteeseen voi liittyä pysyvyyden tarve eli kokemus paikasta, johon ihminen voi palata. Vastaavanlainen kokemus pysyvän merkityksen tarpeesta tuntui liittyvän erityisesti paikkoihin, jotka olivat ajallisesti lähellä lapsen kuolemaa.

No sit ehkä niitä paikkoja, joissa me käytiin viimeisenä kesänä, nehän on mulle semmosia pyhiinvaelluskohteita. Että mä vaikka tohon rantaan mä kävelen siihen ja mietiskelen ja istuskelen ja nään, että tossa me istuttiin silloin ja tossa me käytiin uimassa ja tossa me syötiin ne jäätelöt. Kyllä ne on ihan supermerkityksellisiä (H6).

Suremisen fyysiset paikat ovat vanhemmille konkreettisia lapseen ja lapsen kuolemaan liittyviä paikkoja. Fyysisissä paikoissa vanhempien tunteet kertovat surun tuottamista ja uudelleen muotoutuneista sosio-tilallisista merkityssuhteista. Suremisen fyysisissä paikoissa korostuu lapsen kuoleman läheisyyteen liittyvät syvät ja tuskaiset surun tun-

teet. Näissä suremisen paikoissa vanhemmat tarkastelevat elämäänsä muuttuneesta identiteetistä eli kuolleen lapsen vanhemmuudesta, käsin.

Keho suremisen paikkana

Useamman vanhemman mukaan surun alkutaipaleen lapsen kuoleman jälkeen oli kokemuksena monin tavoin kipeä. Suru ei pelkästään ollut tunnetila, vaan kuten Väisänen (1999: 45) on kirjoittanut, suru voi tuntua fyysisenä kipuna kehossa varsinkin akuutissa surussa. Fyysiset surereaktiot eivät kuitenkaan ole ainoa surun kehollinen ilmenemismuoto. Osoitamme tässä luvussa, kuinka sureva voi itse muuttua tämän kivun läpi elämisen vuoksi kehonsa välityksellä surun paikaksi (Maddrell 2016: 177–187). Analysoimme seuraavaksi surun kehollisia käytäntöjä ja näiden ilmenemistä arjessa.

Analysoimme ensin surun fyysisistä ulottuvuutta eli vanhemman kehollista kokemusta surussa ja kehon reaktioita suruun. Fyysiset oireet voivat olla erilaisia kipuja, hengenahdistusta ja väsymystä (Kohner & Henley 2001: 62; Aho 2010: 16). Aineistomme vanhemmat kertoivat olevansa vereslihalla ja kokeneensa, että koko keho oli pelkkää haavaa. Vaikka suru on myös fyysinen kokemus (Väisänen 1999: 45), ovat aineistomme mukaan surun fyysiset kokemukset dynaamisia ja vaihtelevat paikoissa. Lisäksi surua ilmaistaan kehon välityksellä eli sureva muuttuu itse suremisen paikaksi monilla eri tavoilla (esim. Maddrell 2016). Seuraavassa aineistositaatissa vanhempi kuvaa fyysisiä reaktioitaan ja niiden muutosta.

Samahan se on siellä uurnalehdossa joskus, että siellä aika tyynenä käy, mutta välillä on kolminkerroin ja itkee ja huutaa. Ihminen on aika monenlainen samassakin paikassa (H7).

Niiden haastateltujen vanhempien kohdalla, joiden lapsi oli kuollut kohtuun tai pian syntymänsä jälkeen vanhemman syliin, menetykseen liittyi oleellisesti kokemus kehojen läheisyydestä. Usein vanhemmat olivat saaneet pitää lasta sylissään lapsen kuoleman jälkeen. Nämä intiimit keholliset kertomukset tulivat esille aineistossamme erityisesti vauvansa menettäneillä äideillä. Raskaus ja synnytys ovat luoneet kehollisen kokemuksen, että lapsi on osa vanhemman kehoa ja lapsen kuolema katkaisee tämän siteen (Gudmundsdottir 2009: 256–265). Seuraavassa aineistositaatissa vanhempi kertoo, kuinka hän oli saanut ensimmäisen kerran pitää lasta sylissään ja joutunut samalla antamaan lapselle sylistään kuolinpaikan.

Siinä kyseltiin, että kumpi on lapselle lempeämpi tapa ja sanottiin, että sylissä, sylissä, on kuitenkin

parempi olla lähellä ihmistä. Ja se onkin sitten ensimmäinen kerta, kun saatiin lapsi syliin. Mutta eihän siinä sitten kovin pitkään enää sydän sykkinyt ja niin oli sitten siinä, ja siinä piti antaa niiku kuolinpaikka lapselle (H4).

Keho toimii muistojen taltioijana. Siksi paikkojen tulkitseminen kehon avulla on yksi tietämisen tapa, sillä kehoon on tallentunut biogeografisia kokemuksia (Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2017: 1–6). Tällainen kehoon tallentunut kokemus oli yhden vanhemman mukaan surun asuminen hänen kehossaan. Tälle vanhemmalle suru lapsen menettämisestä oli mukana aina paikasta riippumatta. Seuraavassa aineistositaatissa kyseinen vanhempi luonnehtii lapsen menetystä kohtukuolemassa ja sitä, kuinka keho on ollut hänelle tärkein surun ja lapsen liittyvien muistojen taltioija.

Et lapsi ei ole siellä hautausmaalla. Lapsi elää mun kehossa, on myös vahva. Se on niin vahva kokemus, raskaus ylipäänsä ja kun se vauva on siellä vatsassa. Ja se, että on sitä kuollutta vauvaa kantanu (–) Mun ei tarvii erikseen puhua lapsesta tai muistuttaa ihmisiä hänestä tai mun ei tarvii muistaa käydä siellä haudalla ja silti mä tiedän, että lapsi on mulle rakas ja tärkeä ja mun lapsi. Se on hyvin henkilökohtainen. Mut ehkä se keho on suurin paikka, tärkein paikka missä lapsi on (H2).

Sureva elää, toistaa ja luo kehonsa kautta paikkoja. Tämän vuoksi surun paikka on samanaikaisesti ihmisen mielessä, tavoissa ja kehon käytännöissä (Sen & Silverman 2014: 9). Sureva keho osallistuu paikkojen ymmärtämiseen, jolloin surusta voi tulla tapa tulkita maailmaa. Vastaavanlaisen havainnon on tehnyt Maddrell (2016: 177–178) kirjoittaessaan surun kulkevan surevan mukana riippumatta ajasta tai fyysisestä paikasta. Seuraavassa aineistositaatissa vanhempi kertoo surun olevan erottamaton osa häntä ja hänen tapaansa tulkita maailmaa. Vanhempi myös luonnehtii, kuinka hänen ei ole tarpeen irrottautua surun kokemisesta, vaan se voi olla osa häntä: ”Mun suru ei oo prosessi vaan olemisen tila. Mun suru ei vie mua mihinkään vaan se on tässä, elimellinen osa mun loppuelämää” (H8).

Kehon kokemukset ja kehoon taltioituneet muistot tuovat menneisyyden osaksi nykyhetkeä (Page 2020: 108–110). Seuraavassa aineistositaatissa vanhempi kertoo lapsen kuoleman jälkeisen ajan kehollisista kokemuksistaan. Sitaatista ilmenee, kuinka lapsen kuoleman aiheuttama suru virittää vanhemman kehon edelleen hoivaamaan lasta ja jatkamaan arkisia käytäntöjä hänen kanssaan. Keholliset muistot toimivat ikään kuin vanhemmuuden identiteetin jatkumona, vaikka lasta ei enää ole jakamassa totunnaista arkea vanhemman kanssa (Gudmundsdottir 2009: 256–265).

Alkuvaiheessa varsinkin, kun mä olin kävelyllä, mä kuulin askeleet mun selän takana ja mä aattelin, että en voi kääntyä katsomaan, ettei ne askeleet häviä. Tai sitten niin, kun mä olin nukkumassa ja hirveen usein, kun lapsi oli pieni, se kipitti omasta sängystä yöllä meidän sänkyyn ja meni nukkumaan mun peiton päälle, käpertyi siihen mun jalkojen väliin. Kauheen usein kuoleman jälkeen mä heräsin siihen painon tunteeseen mun jalkojen päällä ja mä juttelin silloin hänelle (H9).

Vanhemmat surevat kaikissa paikoissa ja liikkessaan paikasta toiseen, eikä surua ja lapsen kuolemaa voi erottaa vanhemmasta. Tällöin suru saa uusia muotoja liikkeen myötä liittäen yhteen toisistaan näennäisesti erilliset paikat (Mitchell-Eaton 2019: 1440–1446). Vanhemman keho ikään kuin kuljettaa kuollutta lasta mukanaan uusissa paikoissa:

Kun hän on kuitenkin kulkenut mun mukana kaikilla mun matkoilla. Hänen kuolemansa jälkeen, oon muuttanut neljä tai viisi kertaa. Se suru ei ole varsinaisesti sidottu paikkaan, se on siellä missä minä olen (H8).

Useampi haastattelemamme vanhempi kertoi käyneensä lapsen kuoleman jälkeisenä vuonna ulkoilla. Matka oli merkinnyt vanhemmille irtaantumista arjesta, johon suru tiiviisti liittyi (esim. Worden 2009). Matkoilla vanhemmat olivat tutkineet uusia paikkoja erilaisesta identiteetistä käsin eli lapsensa menettäneenä vanhempana. Vaikka matkat olivat usein osoittaneet sen, että maailmassa on paikkoja, joihin lapsen kanssa ei voi enää päästä, muistot lapsesta matkasivat kehon kautta vanhempien mukana. Vanhemmat surevat kaikissa paikoissa ja matkatessaan paikkojen välillä (Mitchell-Eaton 2019: 1440–1446). Vanhemmat kuvailivatkin näitä matkoja surumatkoiksi. Ikävä ja menetys oli näin ollen saanut erilaisen muodon arjessa tavallisesti jaettujen paikkojen ulkopuolella. Samalla kuitenkin uusissa paikoissa oli herännyt muitakin kuin surun tunteita, sillä liikkeessä keho auttaa määrittelemään surulle uusia, aiemmin tuntemattomia, ympäristöjä (Mitchell-Eaton 2019: 1440–1446).

Kun lapsen kuolemasta oli kulunut vuosi me vähän niiku lähettiin sitä pakoon ja me oltiin Roomassa ja se päivä, kun lapsi kuoli. Me kuljettiin siellä kaupungilla ja kahdessa kirkossakin käytiin ja syytettiin kynttilöitä. Ja se tunnelma siellä, et oli valtava ikävä ja suru ja kuitenkin sellaista etäisyyttä, kun oli uusi inspiroiva ympäristö. Se oli kauheen merkittävä (H5).

Keho surun paikkana on monimerkityksinen, alati muuttuva ja dynaaminen, sillä tunteet juurtuvat kehoon eleyiksi kokemuksiksi. Lisäksi keho voi tarjota vanhemmalle väylän tarkastella suruaan ja antaa

surun tulla näkyville kehollisissa tavoissa (Brinkman 2019: 300–301). Seuraavassa sitaatissa kehollista suremisen tapaa tarkastelee vanhempi, jonka mukaan tanssiharrastuksen kehollisuus ja liike toivat esiin tunteita uudella tavalla. Nämä uudet tavat puolestaan mahdollistivat surun ilmaisemisen helpommin hänelle itselleen hyväksyttävässä muodossa.

Vaikka se kulkee koko ajan siinä arjessa, niin sellaisen liikkeen kautta se kulkee siinä mukana. Tanssialiin tuli sellaisia helpottavia suremisen kokemuksia. Toisaalta saattoi tulla jotain tunteita pintaan, mutta liikkeen kautta ne oli helpommin hyväksyttävää. Missä mä pystyn liikkumaan, että se suru saa elää vapaasti (H4).

Keho tarjoaa surun maantieteen tarkasteluun useita näkökulmia niin paikkojen kuin sosiaalisen kanssakäymisen muutoksen kautta. Lapsensa menettäneistä vanhemmista tulee itsessään suremisen paikkoja surun kehollisuuden myötä. Menetyks on voinut tapahtua vanhemman kohdussa tai sylissä, jolloin vanhemman kehosta tulee lapsen kuolinpaikka. Kehollisten muistojen lisäksi vanhempi voi ilmaista suruaan kehollisesti esimerkiksi liikkeessä tai liikkueessaan paikasta toiseen. Surua ei voi siis erottaa vanhemmasta: keho antaa vanhemmalle paikan suremiseen ja samalla kuljettaa surua mukana uusiin elämän paikkoihin.

Suru dialogina

Vanhemmat jatkavat elämäänsä ilman lasta, mutta vanhemmuus ei pääty lapsen kuolemaan, vaan tunneiden lapseen jatkuu (Laakso 2000: 15). Vanhemmuuteen liittyvä lupaus yhteisestä tulevaisuudesta ja hoivasta jää tällöin kuitenkin osittain täyttymättä, kun yhdessä arjen eläminen päättyy (Jacobson 2013: 104; Jacoby & Anderau 2019: 65). Useat haastattelemamme vanhemmat kokivat lapsen läsnäolon arjessaan kuoleman jälkeenkin ja jatkoivat tunnesiteen ylläpitoa monimuotoisin keinoin. Tätä kutsumme suremisen sosio-tilalliseksi dialogiksi, jossa arkea eletään edelleen yhdessä, lapsen kuolemasta huolimatta ja jatketaan vanhemmuuteen liittyvän lupauksen täyttämistä.

Kertomuksia lapsen läsnäolon kokemuksista oli aineistossamme useita. Rinnastamme nämä läsnäolon kokemukset tunnesiteen jatkamisena menetettyyn lapseen. Suru kulkee surevan mukana ja samoin tällä tavalla menetetty läheinen kulkee surevan mukana. Kuolleesta lapsesta tulee ikään kuin osa vanhemman elettyä sisäistä maailmaa (Klass ym. 1996: 199–204). Sureva ihminen menettää jaetun yhteisen tulevaisuuden ja yksi tapa pitää läheinen arjessaan on sisäinen puhe kuolleelle (Jacoby & Anderau 2019: 65). Muistelu ja dia-

logi ilmentävät sitä, että lapsen kuolemaan liittyvä suru ei ole tiettyyn yksittäiseen paikkaan sidonnainen, vaan muistot voivat nousta pintaan missä vain. Muistot puolestaan saavat aikaan esimerkiksi ennakoimattoman surun tai kaipauksen tunteen täysin erilaisessa paikassa kuin aiemmin (ks. Väisänen 1998: 141). Tämä suremisen sosio-tilallinen dynamiikka tekee siitä arjen paikkojen kokemisen ja elämän jatkumisen kannalta tutkimuksellisesti tärkeän analyttisen tulokulman.

Lapsensa menettäneelle vanhemmalle jää arkeen lapsen läsnäolon poissaolo (Macdonald 2019: 94–95). Yhteistä elämää ei olekaan elettyään, vaan vuodet täyttyvät kaipauksesta (Pulkkinen 2017: 222). Haastattelemamme vanhemmat kertoivat, kuinka heille on tärkeää kaipauksen myötä pitää lapsi läsnä arjessaan monin eri tavoin. Lapsen lähellä pito ei ole tiedostettua suremaan hakeutumista, vaan lapsi on vanhemman mielessä tavallisissa arjen tilanteissa. Toiset vanhemmista puhuivat lapselleen hiljaa mielessään (Klass ym. 1996: 199–204), kuten aineistositaatissa ilmenee:

Se ei oo voimakkaasti paikkaan sidoksissa oleva kokemus. Vaikea sanoo suoraan mitään tilaa tai paikkaa. Ei suremisen paikoissa niinkään, vaan se on enemmänkin jotain sellasta, joka kulkee koko ajan mukana. Enemmänkin sellainen pään sisäinen dialogi sen lapsen kanssa, joka ei oo välttämättä joka päiväistä tai aina tapahtuisi, mut toisinaan pulpahtaa mieleen, että saattaa jutella kuolleelle lapselle (H4).

Dialogi voi tarkoittaa sitä, että läheisen poissaolon läsnäolo koetaan konkreettisesti uusissa paikoissa, joita ei voida jakaa lapsen kanssa. Vanhemmat elävät uusia paikkoja ilman lasta, jolloin paikan muutokset tapahtuvat heidän ajatuksissaan ja kokemuksissaan (Uimonen 2020: 21). Sitaatissa ilmenee paikan kokemiseen liittyvä muutos. Sen sijaan, että vanhempi jakaisi uuden paikan lapsen kanssa, hän kokeekin uudet paikat ilman lasta jatkaen kuitenkin dialogia ja samalla kuvitellen, millaista uusien paikkojen jakaminen olisi ollut menetetyyn lapsen kanssa. Samalla vanhempi suree yhteiseen tulevaisuuteen liittyvän lupauksen menettämistä (ks. Jacobson 2013: 104).

Kun näkee ihania patsaita, että kun hän ei nähnyt niitä paikkoja. Ois halunnu, että me oltais yhdessä voitu kattoo niitä maailmanluokan ihmeitä. Ja ois ihana ollu näyttää hänelle niitä. Niissä tulee välillä sellanen paha olo, että voi rakas lintu, miks mää saan näitä kattoo täällä, etkä sä voi tulla tänne kattelee. Että sunhan ois pitäny päästä (H6).

Joskus uusi, yllättävä paikka avasi vanhemman sisäisen dialogin lapsen kanssa. Kyseessä on tilanne, jossa ihmisen elämänhistorian merkittävien paik-

kojen muistot läpäisevät nykyhetken (Karjalainen 2008: 17) ja saavat vanhemman uppoutumaan lapsesta muistuttaviin tilanteisiin. Toisaalta tulkitsemme tämän yllättävän paikkaan liittyvän tunteen olevan yhteneväinen Karjalaisen (2006: 84) ajatukseen piiloutuvasta paikasta, jotka tulevat näkyviksi vasta, kun arjessa tapahtuu jotain ennakoimatonta tai odottamatonta. Dialogin kautta suremisen paikka tulee ikään kuin näkyville lapsesta yllättäen muistuttavan asian myötä.

Kyllä se usein on paikasta riippumaton, että tulee mieleen, katsoessa jotain elokuvaa tai sarjaa tai kuunnellessa musiikkia. Mä tykkään katsoa urheilua ja mulla ja lapsella oli tapana lyödä sellaisia leikki-mielisiä vetoja kaikennäköisistä urheilusta, (– –) että saattaa tällaisten pelien tai jos Suomi voitti maailman mestaruuden, niin tulee voimakkaasti lapsi mieleen. Kyllä se voi yllättää se muistojen kelaamisen ihan missä vaan (H7).

Sureva elää arjen paikkoja todeksi uudella ja yllättävälläkin tavalla (Maddrell 2016: 180) ja tämän vuoksi dialogin lapsen kanssa aloittaa jossain paikassa koettu luonnonilmiö, joka ei niinkään ilmenä surua vaan on lapsesta muistuttava, lohdullinen elementti. Esimerkiksi perhonen, sateenkaari tai tuuli olivat tässä aineistossa vanhemmille luonnon elementtejä, jotka merkitsivät heille menetettyä lasta. Kyseisen luonnonilmiön kohdatessaan vanhempi koki lapsen käväisseen hänen luonaan. Havainto on yhteneväinen Macdonaldin (2019: 94–95) tutkimuksen kanssa, jossa luonnonilmiö tuntuu vanhemmasta siltä, että hänen kuollut lapsensa tuli katsomaan häntä.

Oon alkuaikoina ajanu autolla metsän reunaan ja jos itkin tai jotain, niin siihen tuli aina perhonen. Olin mä autossa tai laiturilla, niin siihen on aina tullu perhonen. Et ehkä lapsi lähettää sellasen (H1).

Haastateltaviemme mukaan dialogin luomisessa hiljaisuudella, rauhallisuudella ja luonnolla oli usein merkittävä rooli. Seuraava aineistositaatti ilmentää vanhemman kokemusta lapsen läsnäolon kokemisesta tiettyssä luontopaikassa, johon luonnonilmiö avaa väylän. Dialogi tarkoittaa surevalle lohtua ja tämän vuoksi heillä on tarve uskoa tähän yhteyteen.

Sillon mä saan sen kädestä kiinni. Se on kuusikko, ja se valo siivilöityy sieltä. Kun siihen pimeyteen tulee se valo, niin silloin se on, kun se mun lapseni tuli mun sieluuni takaisin. Ja silloin mä koen, että me ollaan yhtä. Et mä oon se pimee varjo, kuollu. Sitten se taivas avaa siihen sen valon. Tulee sellaisia raitoja. Se on ihan sellanen taianomainen. Se hetki on se, että mä saan (lapsen) kädestä kiinni (H6).

Sidoksisuus uusiin ja dialogin myötä alati muotoutuviin surun paikkoihin mahdollistaa vanhemmalle yhteyden kokemisen menetettyyn lapseen. Macdonaldin (2019: 94–95) mukaan vanhemmat voivat kokea pystyvänsä viettämään aikaa kuolleen lapsensa kanssa, milloin vain he haluavat, jos ajatellaan, että surusta muodostuu vanhemman ja lapsen välinen suhde. Eräälle vanhemmalle tällainen jatkuvan dialogin paikka oli meri.

Mä ajattelen, että sen (meren) merkitys on se, että se vie mua jonkin sellaisen äärelle enemmän, jota mä en voi nähdä. Ja se liittyy lapseen myöskin sillä tavalla, että mä en voi häntä nähdä enää, mut hän on siellä jossakin. Ja se meri on sellainen samanlainen elementti, että sitä et voi kokonaan nähdä. Sä et voi käsittää sitä merta. Se on siellä. Se jatkuu. Ja niin mä ajattelen omasta lapsestani, että se jotenkin jatkuu siellä jossakin, mistä me ei tiedetä. (– –) Mulla oli sellainen pakkomielle, että mun oli pakko päästä sinne merenrannalle monta kertaa, ikään kuin mä olisi mennyt katsomaan kuollutta lasta. Me oltiin useassa eri paikassa, jossa useita eri merenrantoja ja mä vaan halusin koko ajan. Mä otin ihan hulluna niitä merikuvia. Ihan vaan sen takia, että mulla oli sellanen hetki tavallaan mun lapsen kanssa (H3).

Dialogi kuolleen lapsen kanssa voi olla sisäistä puhetta kaikissa arjen paikoissa, joissa vanhempi jatkaa elämäänsä ilman lasta. Jotkut lapsesta muistuttavat asiat tai elementit avaavat dialogin, jonka myötä vanhempi saa mahdollisuuden ikään kuin viettää aikaa kuolleen lapsensa kanssa. Nämä paikat saavat uuden merkityksen dialogin myötä, jolloin paikassa korostuu lapsen läsnäolo. Lisäksi näissä dialogin avulla rakentuneissa paikkakokemuksissa korostuu vanhemmuuden ylläpito jatkuvan tunnesiteiden näkökulmasta. Dialogi on vanhemmalle keino pitää lapsi lähellä ja täyttää lupaus huolenpidosta, joka liittyy vanhemman ja lapsen väliseen ihmissuhteeseen.

Johtopäätökset

Väitämme, että suru on sosio-tilallinen ilmiö. Olemme analysoineet paikkoja, joissa lapsensa menettäneet vanhemmat surevat sekä sitä, miten vanhempien suru ilmenee. Tarkastelimme surun paikkoja kolmesta eri näkökulmasta ja jaottelimme paikat fyysisiin suremisen paikkoihin, kehollisiin suremisen paikkoihin sekä paikkoihin, jossa sureva käy sisäistä dialogia menetetyt läheisen kanssa. Suru on kokemuksena yksilöllinen, eikä se tarkoita kaikille sureville samaa asiaa. Tämän vuoksi surevien kokemusten tutkiminen on tärkeää, jotta menetyksen kokonaisvaltaisuus voisi tulla yhteiskunnallisesti uudella tavalla tunnistetuksi elettyssä arjessa ja tulla ymmärretyksi myös erilaisissa tuki- ja palvelujärjestelmissä.

Suremisen fyysisiä paikkoja olivat hautausmaat, koti ja kotiin rakennetut erilliset muistopaikat. Hautausmailla ja erillisissä muistopaikoissa suremiseen liittyy usein rituaaleja. Muisto- ja muistepaikkojen lisäksi mikä tahansa arkinen paikka surevan ympäristössä voi muistuttaa menetetyistä läheisistä. Fyysiset suremisen paikat saavat ilmi-asunsa merkityksen muutoksen kautta ja ajallisesti näiden fyysisien paikkojen merkityksen muutos sijoittuu menetetyn rakkaan kuoleman läheiseen aikaan. Arkiset paikat, joita suru värittää, jäävät usein näkymättömäksi muilta, koska arjen suremiseen ei välttämättä liity ulospäin voimakkaasti näkyviä rituaaleja ja muistelukäytäntöjä.

Olemme osoittaneet, kuinka keho paikkana tarjoaa useita näkökulmia suremiseen. Keho ja kehoisuus ovat tärkeitä surun äärelle asettumisen tapoja. Keho reagoi menetykseen fyysisinä oireina, mutta näiden kehollisten reaktioiden lisäksi keho antaa mahdollisuuden elää surua uudelleen. Surevasta kehosta tulee surun paikka, jolloin surua koetaan kaikissa surevan kokemissa paikoissa. Keho taltioi suruun liittyvät kokemukset, jolloin menetyksestä tulee osa nykyisyyden paikkoja. Akuuttia surua voidaan elää hoivaan liittyneiden totuttujen kehollisten käytäntöjen kautta surevan eläessä arkeaan ilman läheistään. Keho tarjoaa liikkuaessaan väylän saada hetkeksi etäisyyttä surun vaikeista tunteista, joko siirtymällä konkreettisesti pois menetyksestä muistuttavista paikoista tai tarjoamalla keinon surun tarkasteluun uusissa tilallisissa ja sosiaalisissa sidoksissa.

Dialogi on merkittävä tapa pitää menetetty läheinen lähellä surevan arjessa ja tämä dialogi vaikuttaa siihen, miten sureva kokee erilaiset paikat. Dialogia tapahtuu paikasta riippumatta ja se mahdollistaa jatkuvien tunnesiteiden ylläpidon läheiseen. Sureva joutuu elämään uusia paikkoja ilman menetettyä läheistä. Sureva pitää dialogin avulla läheisen luonaan myös uusissa paikoissa ja luo häneen liittyviä merkityssuhteita. Paikoissa käyty dialogi antaa surevalle mahdollisuuden ikään kuin viettää aikaa menetety läheisen kanssa. Läheisen kuollessa menetetään mahdollisuus yhteiseen tulevaisuuteen ja ihmissuhteisiin liittyvän hoivan lupaus murtuu, mutta dialogin avulla lupauksen täyttäminen saa uuden mahdollisuuden läheisen lähellä pitoon.

Surun tehtävä ei ole katkaista tunnesidettä läheiseen, vaan pitää läheinen läsnä ja lähellä. Lapsensa menettäneestä vanhemmasta ei tule ajan myötä surutonta, vaan suru merkitsee sosio-tilallisesta näkökulmasta lapsen läsnäoloa paikoissa, kehollisena kokemuksena ja dialogina. Artikkelissamme tuomme esille uusia näkökulmia suremisen tapoihin ja surevan identiteetin rakentamiseen. Merkityksen muutoksen vuoksi paikoista tulee osasta vanhem-

mista surevan vanhemman identiteetin muodostaja tai surun ilmenemismuoto. Voidaan ajatella, että suru on kuin sormenjälki, jolloin jokaisella surevalla on oma tapansa surra. Fyysisien paikkojen merkityksen muutos, kehoisuus ja dialogi tekevät näkyväksi nämä harvoin keskusteluun nostetut moninaiset suremisen tavat. Auttamisjärjestelmämme perustuu surun tarkasteluun keskusteluapua tarjoten. Artikkelimme surun maantieteestä osoittaa, kuinka sosio-tilallisuuden näkökulma on tärkeä huomioida surevien tukemisessa. Näin ollen surevan vanhemman sosiaalinen tukeminen vaatii rinnalleen ymmärryksen suremisen paikkojen koetuista merkityksistä arjessa, jotta surevaa vanhempaa voidaan auttaa entistä paremmin erilaisissa palveluissa ja tukemaan esimerkiksi terapiatyöskentelyssä.

KIRJALLISUUS

- Aho, A. L. (2010) *Isän suru lapsen kuoleman jälkeen*. Akateeminen väitöskirja. Acta Universitatis Tamperensis 1551. Tampere University Press, Tampere.
- Bondi, L., Davidson, J. & Smith, M. (2005) Introduction: Geography's "Emotional Turn". Teoksessa Bondi, L., Davidson, J. & Smith, M. (toim.) *Emotional Geographies*, 1–20. Aldershot, Ashgate.
- Brinkmann, S. (2019) The body in grief. *Mortality* 24(3) 290–303. <https://doi.org/10.1080/13576275.2017.1413545>
- Faro, L. (2014) Monuments for stillborn children – Coming to terms with the sorrow, regrets and anger. *Thanatos* 3(2) 1–18. <https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2014/11/faro_monuments.pdf>
- Faro, L. (2020) Monuments for stillborn children and disenfranchised grief in the Netherlands Recognition, protest and solace. *Mortality* 26(2) 1–20. <https://doi.org/10.1080/13576275.2020.1779202>
- Gudmundsdottir, M. (2009) Embodied Grief. Bereaved Parents' narratives of their suffering body. *OMEGA* 59(3) 253–269. <https://doi-org.libproxy.tuni.fi/10.2190/OM.59.3.e>
- Itkonen, J. (2018) *Kun vauvaonni vaihtuu kuoleman suruun. Narratiivinen tutkimus kohtukuolemasta, lapsen kuoleman aiheuttamasta surusta ja selviytymisprosessista sekä kirkon tuesta*. Akateeminen väitöskirja. Helsingin yliopisto, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-4363-1>
- Jacobson, K. (2014) The temporality of intimacy: Promise, world, and death. *Emotion, Space and Society* 13(1) 103–110. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2013.08.006>
- Jacoby, N. & Andreau, F. (2019) A Story of Loss: Self-narration of grief and public feeling rules. Teoksessa

- Jacobsen, M. & Petersen, A. (toim.) *Exploring Grief: Towards a Sociology of Sorrow*, 65–76. Routledge, Lontoo.
- Kallio-Seppä, T., Meriläinen-Hyvärinen, A., Hakonen, A., Trandberg, A. & Moisio, K. (2020) Rauhasa metsän suojassa – Haukiputaan vanha hautausmaa muistojen ja muistamisen paikkana. *Faravid* 49(8) 27–47. <<https://faravid.journal.fi/article/view/97499/55606>>.
- Karjalainen, P. T. (2008) Paikka, aika ja elämänkuva. Teoksessa Haapala, A. & Kaukio, V. (toim.) *Ympäristö käytännön tarinoita: Kirjoituksia ympäristön kuvien ja kertomusten kysymyksistä*, 13–32. UniPress, Kuopio.
- Karjalainen, P. T. (2006) Topobiografinen paikan tulkinta. Teoksessa Knuutila, S., Laaksonen, P. & Piela, U. (toim.) *Paikka, eletty, kuviteltu, kerrottu. Kalevalaseuran vuosikirja 85*, 83–92. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- Karjalainen, P. T. (1987) *Ympäristön eletty mieli*. Joensuun yliopisto, Joensuu.
- Klass, D., Silverman, P. R. & Nickman, S. L. (1996) *Continuing Bonds. New Understanding of Grief*. Routledge, Lontoo & New York.
- Kohner N. & Henley, A. (2001) *When a baby dies: the Experience of Late Miscarriage, Stillbirth and Neonatal Death*. Routledge, Lontoo.
- Korjonen-Kuusipuro, K. & Kuusisto-Arponen, A-K. (2017) Muistelun monet muodot – kertomus, kehoisuus ja hiljaisuus paikan tietämisen tapoina. *Elore* 24(1) 1–17. <https://doi.org/10.30666/elore.79278>
- Koskela, H. (2009) *Miksi ja mitä varten, Jumala? Lapsen menetyksen merkitys vanhemman spiritualiteetille*. Licensiaattitutkimus. Joensuun yliopisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:uef-20100005>
- Kuusisto-Arponen, A-K. (2009) The mobilities of forced displacement: commemorating Karelian evacuation in Finland. *Social & Cultural Geography* 10(5) 545–563. <https://doi.org/10.1080/14649360902974464>
- Kuusisto-Arponen, A-K. (2010) Paikkakokemus ja matkalla olon rytmit Kyllikki Villan matkapäiväkirjoissa. *Alue ja Ympäristö* 39(2) 79–82. <<https://alue-jaymparisto.journal.fi/article/view/64484>>.
- Laakso, H. (2000) *Äidin suru alle seitsenvuotiaan lapsen kuoleman jälkeen*. Acta Universitatis Tampereensis 724. Tampereen yliopisto, Tampere
- Macdonald, M. (2020) The Denial of Grief: Reflections from a decade of anthropological research on parental bereavement and child death. Teoksessa Jacobsen, M. & Petersen, A. (toim.) *Exploring Grief: Towards a Sociology of Sorrow*, 89–98. Routledge, Lontoo.
- Maddrell, A. (2016) Mapping grief. A conceptual framework for understanding the spatial dimensions of bereavement, mourning and remembrance. *Social & Cultural Geography* 17(2) 166–188. <https://doi.org/10.1080/14649365.2015.1075579>
- Meriläinen-Hyvärinen, A. (2010) ”Sanopa minulle, onko mejän hyvä olla täällä?": Elämäkerralliset paikkasuhteet, niihin liittyvät aistihavainnot ja merkitykset Talvivaaran alueella vuonna 2009. *Elore* 17(1) 60–85. <https://doi.org/10.30666/elore.78850>
- Mitchell-Eaton, E. (2019) Grief as method: topographies of grief, care, and fieldwork from Northwest Arkansas to New York and the Marshall Islands. *Gender, Place & Culture* 26(10) 1438–1458. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2018.1553865>
- Page, T. (2020) *Placemaking: A New Materialist Theory of Pedagogy*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Pajunen A. (2022) Lasten kuolleisuus jatkaa alenemistaan, mutta nuorten kuolleisuudessa on huolestuttavia piirteitä. *Tieto & Trendit* 18.2.2022. Tilastokeskus, Helsinki. <<https://www.stat.fi/tietotrendit/artikkelit/2022/lasten-kuolleisuus-jatkaa-alenemistaan-mutta-nuorten-kuolleisuudessa-on-huolestuttavia-piirteita/>>.
- Peterson, A. (2010) The Production of a Memorial Place: Materialising Expressions of Grief. Teoksessa Sidaway, J. & Maddrell, A. (toim.) *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*, 140–159. Routledge, Lontoo.
- Pulkkinen, M. (2017) *Surun sylissä. Suomalaisten kokemuksia menetyksestä*. Kustantamo S & S, Helsinki.
- Santino, J. (2019) Public Mourning: Displays of grief and grievance. Teoksessa Jacobsen, M. & Petersen, A. (toim.) *Exploring Grief: Towards a Sociology of Sorrow*, 99–106. Routledge, Lontoo.
- Sarajarvi, A. & Tuomi J. (2018) *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Uudistettu laitos. Tammi, Helsinki.
- Sen, A. & Silverman L. (2014) *Making Place: Space and Embodiment in the City*. Indiana University Press, Indiana.
- Shankar S., Nolte, L. & Trickey, D. (2017) Continuing bonds with the living: bereaved parents’ narratives of their emotional relationship with their children. *Bereavement Care* 36(3) 103–111. <https://doi.org/10.1080/02682621.2017.1386400>
- Tiitinen A. (2022) Kohtukuolema (sikiökuolema). Lääkärikirja Duodecim. 9.5.2022 <<https://www.terveyskirjasto.fi/dlk00876>> 30.9.2022.
- Uimonen, H. (2020) Kertojien kaupungit: Aistielämäkerrallinen kävely ympäristön ja muistamisen tutkimusmenetelmänä. *Alue ja ympäristö* 49(1) 19–35. <https://doi.org/10.30663/ay.79502>
- Vanzella–Yang, A. (2019) Time, Place and Home: Exploring Meanings of Home in Vancouver. *City & Community* 18(1) 238–256. <https://doi.org/10.1111/cico.12362>

- Vilkko, A. (1998) Kodiksi kutsuttu paikka. Tapausanalyysi naisen ja miehen omaelämäkertoista. Teoksessa Hyvärinen, M., Peltonen, E. & Vilkko, A. (toim.) *Liikkuvat erot. Sukupuoli elämäntutkimuksessa*, 27–72. Vastapaino, Tampere.
- Väisänen, L. (1999) *Lapsen menetys. Perheen suru ja toipuminen*. Kirjapaja Oy, Helsinki.
- Worden, J. W. (2009) *Grief Counseling and Grief Therapy: a Handbook for the Mental Health Practitioner*. Springer Pub. Co, New York.
- Wojtkowiak, J. & Venbrux, E. (2010) Private Spaces for the Dead: Remembrance and Continuing Relationships at Home Memorials in the Netherlands. Teoksessa Sidaway, J. & Maddrell, A. (toim.) *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*, 207–221. Routledge, Lontoo.